

VERITAS ÉVKÖNYV

2016

VERITAS
FORRÁS-ÉRTÉKELŐ INTÉZET
MAGYAR NAPLÓ
Budapest, 2017

Lektorálta
Gergely András, Hermann Róbert, Ujváry Gábor, Zinner Tibor

Sorozatszerkesztő
Szakály Sándor

Szerkesztő
Ujváry Gábor

Olvasószerkesztő
Tóth László

A hely- és a személynévmutatót összeállította
Ligeti Dávid

Az angol nyelvű összefoglalókat Varjú László,
a németeket Kékesi Katalin fordította

© Szerzők, 2017
© VERITAS Történetkutató Intézet, 2017
© Magyar Napló, 2017

ISSN 2416-0687

TARTALOM

Szakály Sándor: Az Olvasóhoz	7
Hermann Róbert: Egy kosár szőlő őfelségének – Görgei Artúr és I. Ferenc József	9
Anka László: Wlassics Gyula kultuszminiszter 1898. évi kongruatörvénye	29
Schwarczwölder Ádám: Az országgyűlési képviselőválasztások feletti bíráskodás kérdése és az 1901-es „tisztza” választások	47
Gali Máté: Berzeviczy Albert a zsidókérdésről és a numerus claususról	65
Büky Orsolya: Család, Identitás, Politika. Hóman Bálint politikai értékválasztásainak gyökerei	87
Kovács Kálmán Árpád: Hódmezővásárhely reformátusai és a Nagy Háború. A lelkesedéstől a kijózanodásig? (1914. június – 1916. január)	109
Ligeti Dávid: „Ausztriának nemcsak magtára, hanem kaszárnyája is vagyunk!” A Bruszilov-offenzíva magyarországi következményei 1916-ban	129
Dévavári Zoltán: „Elindult a birnámi erdő...” Kivándorlás a Délvidékről 1923–1925.	147
Hollósi Gábor: Az 1920-as évek csehszlovák választójoga az egykorú magyar szakirodalom és választójog tükrében	167
Veszprémy László Bernát: A másik Lendvai. Lendvai István publicisztikája 1936 és 1944 között	185
Orosz László: „Az erkölcsi tényezők működése minden cselekvés lényege.” Teleki Pál és a nemzetiségi kérdés.	205

Joó András: Árnyak a Teleki-ködben. A tragikus sorsú miniszterelnök politikai öröksége és a háborús kiútkeresés későbbi mozzanatai (1941–1943)	227
Zinner Tibor: Egy el nem küldött levél, és ami előtte történt s utána következett...	249
Kiss Dávid: A magyar sport sikerei 1945 és 1956 között – különös tekintettel a londoni és a helsinki olimpiára	271
Farkas Judit Antónia: „Elmondták cikkeikben, amit elmondhattak, a többit elhallgatták.” Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc a Budapestről tudósító olasz kommunista újságírók szemével	291
Rácz János: Az 1956-os melbourne-i olimpia propagandája bel- és külföldön	311
Tóth Eszter Zsófia: Bauer Sándor élete és tűzhalála (1952–1969)	335
Sáringer János: Az Antall-kormány és egyes regionális együttműködések Európában	349
Noszkó-Horváth Mihály: Kárpótlás Magyarországon, a kárpótlási iratok. A VERITAS Történetkutató Intézet Levéltárában található iratanyag bemutatása	367
A kötet szerzői	387
Névmutató	389
Helynévmutató	402

JOÓ ANDRÁS

ÁRNYAK A TELEKI-KÖDBEN

A TRAGIKUS SORSÚ MINISZTERELNÖK POLITIKAI ÖRÖKSÉGE
ÉS A HÁBORÚS KIÚTKERESÉS KÉSŐBBI MOZZANATAI (1941–1943)*

A közelmúlt Teleki Pál megítéléséről folytatott vitáiban hol az egyoldalúan negatívumait kiemelő szemléletmód, hol pedig az ezekkel polemizáló, csak pozitív arcélét megjelenítő, elnagyolt méltatások ütköztek egymással. Mindemellett Teleki saját korának különféle megosztottságairól (pl. személyi ellentétek, hivatali rivalizálás) is üdvösnek tűnik eltöprengeni, különösen arról, hogy mennyiben alakíthatta ez a külügyi irányvonalat. Nem látszik merész célkitűzésnek, hogy Teleki politikai örökségének hatásait és a személyéhez kötődő kapcsolati hálókat, olykor azok kézzelfogható fennmaradását, máskor bűvópatakként való jelenlétét láttassuk egy-egy példán keresztül. Azokra a mozzanatokra kívánok rávilágítani, amelyek illusztrálják, hogy a korábbi kezdeményezések – a személyeken és a kapcsolatokon keresztül – miként éledtek fel ismét, noha végül mégsem váltak – a megváltozott körülmények folytán pedig nem is válhattak – egy korábbi politika szerves folytatásává. A Teleki híveiből és barátaiból létrejött látens együttműködést, amely csak a kulisszák mögött létezett és valódi természete homályban maradt, talán éppen ezért nevezték el utóbb az érintettek is Teleki-ködnek.¹

BÚCSÚEBÉD

Forrásainkat tanulmányozva nem igen támadhat kételyünk, hogy Teleki Pál célja egészen az önként vállalt – üzenetnek szánt – tragikus haláláig az ország külpolitikai mozgásterének és függetlenségének a megőrzésére irányult. Teleki tudta, hogy ennek nem kedvezők sem a külső, sem a belső feltételei, így adódhat egy olyan pillanat,

* A tanulmány a VERITAS Történetkutató Intézet rendezte *Teleki Pál emlékezete és öröksége* című konferencián 2016. április 12-én elhangzott előadás, illetve a hozzá kapcsolódó ismeretterjesztő cikk (A béketapogatózások és a Teleki-köd, *Élet és Tudomány*, 2016/31. 966–968.) jelentősen bővített változata

¹ TÖRÖK Bálint: *Farkas esz meg, medve esz meg ... Szent-Iványi Domokos és a Magyar Függetlenségi Mozgalom*. Basel–Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 2004. 60.

amelyben képtelen lesz az események sodrában szilárdan megállni.² Mindebből fakadóan arra törekedett, hogy az országot a háborúnak általa előre látott, kedvezőtlen fordulataival szemben valamiképpen bebiztosítsa; még arra az esetre is, ha ő közvetlenül nem lehet többé hatással már semmire.

1941 februárjában – kevesebb, mint két hónappal tragikus halála előtt – Teleki a hazájába távozó John Flournoy Montgomery amerikai követ előtt, az együtt elköltött búcsúebéd alkalmával, saját helyzetén viccelődött, egyúttal metsző keserűséggel jellemezte, hogy milyen állapotban is van. Minden reggel – szólalt meg a rá jellemző önironikus modorban –, amikor „felébred, megcsípi magát, hogy megvan-e még”. A háborús helyzet teljes kiszámíthatatlanságát ecsetelve mutatott rá, hogy minden esemény nélkül eltelt 24 óra „tisztá nyereség” a számára.³ A Teleki halála után bekövetkezett események eredményeként – főleg 1941 végétől, a hadba lépések utáni helyzetben – ugyanez a megállapítás ismét igen találó lehetett. Sőt, Kállay Miklósnak még sokkal nagyobb nehézségek közepette kellett – immáron a titkos diplomácia konspiratív szálain létrejövő csatornákon keresztül – a magyar álláspontot megértetni, s közben időt is nyerni. Az amerikai követ előtt Teleki nyilván némi túlzással is élt, hogy Magyarország iránt az amerikaiak együttérzését táplálja. Utóbb Montgomery mégis kissé nyers véleményt formált Telekiről mint államférfiről. Az amerikai diplomata visszatekintésében távolságtartó, a világhatalmi küzdelmek összefüggéseibe helyezett és némileg fölényes értelmezés olvasható. Így írt: „Szeretném azt mondani, hogy nagy államférfi volt, de sajnos nem tudom. [...] úgy gondoltam akkor és úgy gondolom ma is, hogy a saját bölcsességébe vetett túlzott bizalmának sok köze van mindahhoz, ami később történt”.⁴

Teleki a németek háborús vereségét elkerülhetetlennek vélte, mindemellett ő maga sem tudhatta annak idejét vagy módját, ahogyan utódai – így Bárdossy (aki végül letért az általa kijelölt útról), majd pedig Kállay sem (aki irányvonalához éppenséggel vissza kívánt térni). Utóbbiak is súlyos kételyek malomkövei közt őrlődtek. Nyomasztó volt ugyanis a kétely abban a tekintetben, hogy a talán csak évek múltán bekövetkező végjátékig milyen folyamatok játszódnak le. A tartósabb és jelentős német túlsúllyal is számolni kellett. Montgomery utódja Herbert C. Pell is pusztító, elhúzódozó háborúra számított, melyben a németek kifáradása „sokára” következik be.⁵

² Ld. erre vonatkozólag Teleki őszinte szavainak felidézését: ÚJPÉTERY Elemér: *Végállomás Lisszabon. Hét év a magyar királyi külügy szolgálatában*. Budapest, Magvető, 1987. (a továbbiakban: ÚJPÉTERY, 1987.) 110–111.

³ *Roosevelt követe Budapesten. John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései 1934–1941*. Kiad. FRANK Tibor. Budapest, Corvina, 2002. 317.

⁴ Idézi: ABLONCZY Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, Osiris, 2005. (a továbbiakban: ABLONCZY, 2005.) 442–443.

⁵ Idézi: PETERECZ Zoltán: Herbert C. Pell és Magyarország. Az USA második világháború előtti utolsó követe Magyarországon. *Külügyi Szemle*, 2011/3. 136.

FELKÉRÉS NEKROLÓGRA

Aligha tekinthető a véletlen művének, hogy Teleki halála után államférfiúi kvalitásainak francia nyelvű méltatására a Balogh József által szerkesztett folyóirat, a – frankofon országokon túlmutatóan a nemzetközi közvélemény befolyásolását is szolgáló – *Nouvelle Revue de Hongrie* éppen Kállay Miklóst kérte fel. A későbbi miniszterelnök érthetően, erősen patetikus hangnemben fogalmazott – szép francia nyelven, de nagyon is átütően a magyar észjárás szerint fűzve gondolatait. Kállay a tragikus, moralizáló államférfi alakját vázolta ugyanis fel, akit mint a pártoskodáson felül álló robosztus alakot, Széchenyivel állított párhuzamba, így mutatva meg a megértésre nem találó emberi nagyságot. Egyúttal – a két személy halálának módjára utalva – sejtette Teleki öngyilkosságának politikai vonatkozásait.⁶ Érdekes viszont, hogy a cikkben Kállay a már leadott kézirat kiegészítéseként ragaszkodott egy Gömbös Gyulát meleg szavakkal méltató külön bekezdés beiktatásához is, amelyben reményét fejezte ki, hogy a Telekitől olyannyira különböző „tragikus emlékű” miniszterelnök jobban megismerhető lesz, minthogy szerepének és jellemének „végleges elbírálása” (*jugement définitif*) várat még magára.⁷

1941 tavaszán Teleki mellett csakugyan feltűnhetett Gömbös kissé halványuló és egyre ellentmondásosabbnak tetsző „szellemalakja”, amelyet ugyan árnyaltan kívánt megítélni Kállay, akit azonban semmiképp sem tekintették úgy, mint, aki igazán közel állt Gömböshöz. Alighanem vitatható volt az is, mit kell a '30-as évektől gyakran hangoztatott „öncélú” magyar politikán pontosan érteni, mert annak fogalmát igen táغان lehetett csak meghatározni. Kállay, miután – Teleki halálát követően rövid egy esztendőn belül – 1942 tavaszán megalakította kormányát, fontosnak tartotta elérni, hogy Gömbös hívei legalábbis ne tartsák „ellenségüknek” (bár korábban a kormánypártot is elhagyta, s csak Darányi Kálmán miniszterelnöksége idején lépett oda vissza).⁸ Kállay emlékirataiban Gömbös úgyszólván csak negatív kontextusban kerül elő, noha miniszterelnöksége idején – jól felfogható politikai megfontolások alapján – nem kívánt tőle elhatárolódni, hanem – a látszat szerint legalábbis – egy kettős politikai örökség letéteményeseként lépett fel. Mindez 1941 és 1942 bel- és külpolitikai összefüggéseiben érthető is. Kállay elsődlegesen Teleki és Bethlen hívének tekinthető, azonban felettébb elnagyolt lenne az a szemlélet is, amely őt az egyébként igen teoretikusan kezelhető „Bethlen–Teleki-vonal” kevéssé önálló gondolkodású

⁶ KÁLLAY, Nicolas: L'homme d'Etat. *Nouvelle Revue de Hongrie*, Mai 1941. 402–405.

⁷ Uo., ill. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSzKK), Fond 1/1676, Balogh József irathagyatéka, A Nouvelle Revue de Hongrie titkársága Kállayhoz, 1941. május 3.

⁸ KÁLLAY Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam*. Budapest, Európa–História, 1991. I. (a továbbiakban: KÁLLAY 1991/I.) 93–95.

reprezentánsának állítaná be. Sokakban az az ugyancsak felületes nézet is kialakult, miszerint egyformán „erős szálakat” tartott volna fenn korábban mind Bethlen, mind Gömbös felé.⁹

Kezdetben Bárdossyról is azt hitték, hogy Teleki politikáját folytatja. Miniszterelnöki kinevezése szinte nem is volt kérdés, még az ilyenkor szokásos egyeztetések és formaságok is elmaradtak. Semmilyen kétség sem merült fel vele kapcsolatban a kormányzó és bizalmasai részéről, ide értve Bethlen Istvánt is.¹⁰ Felettébb elgondolkoztató, mennyire igényelte (és talán igényli manapság is) a történetírás, hogy egyértelműen, vetélkedő irányvonalak mögé sorolja be a politikus egyéniségeket, mégpedig a meghatározónak tekintett történelmi alakok mellé vagy alá rendelve.¹¹ Mindeközben a háború fordulatai és kockázatai közepette következetes irányvonalat adni legfeljebb elvi síkon lehetett, a döntéseknél viszont egyre inkább a taktikai megfontolások játszottak szerepet, az időnyerés, a politikai túlélés érdekében.

A háború előrehaladtával a húszas és a harmincas években mutatkozó törésvonalak jelentősége átértékelődött, a korábbi fajvédő vagy gömbösi „jobbaldaliság” eltérő értelmezése az egykori politikai elvbarátok és ellenfelek viszonyán is sokat változtatott. Erre jó példa Kozma Miklós vagy a felfogását radikálisabb értelemben megváltoztató Bajcsy-Zsilinszky Endre. A korszak politikusai meglepő „kilengést” mutatnak nem várt (főképp a Kormányzó által nem várt, és radikális jobboldali) irányokba, Elég, ha csupán az eredetileg angolbarátként számon tartott Imrédyre vagy utóbb magára Bárdossyra gondolunk. Nehezen lehetett a „szegedi gondolatot”, a gömbösi „öncélú magyar politikát” vagy Teleki örökségét értelmezni, főképp azért, mivel a hagyományos szegedi „jobbaldaliság” immár jobbára szólam volt, ami a külső kihívásokkal szemben és ideológiai értelemben sem jelentett sokat.¹²

Telekiben és Kállayban közös vonás, hogy másoknál kevésbé kerültek a korszak hatása alá. Teleki nagyobb dimenziókban gondolkodva, tudományos igényvel és stratégiai megfontolások mentén alakította politikáját, míg a nála kevésbé töprengő hajlamú, gyakorlatiasabb alkatú Kállay erős taktikai szemlélettel bírt, ami előnyösnek mutatkozhatott egy immár időnyerésre, manőverezésre kényszerítő helyzetben. Míg Telekinek lehetősége nyílt még hivatalos diplomáciai úton, szuverén módon és

⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL), K 63 (472. csomó), Szent-Iványi kézírata, 113.

¹⁰ Tóth Imre: *Egy polgári arisztokrata. Kánya Kálmán (1869–1945)*. Pécs–Budapest, Kronosz–Magyar Történelmi Társulat, 2016. 208.

¹¹ Ld. e kérdéskör feltárhatóságát elméleti és módszertani problémák felől közelítve: ABLONCZY Balázs: A kegyelmes úr napjai. Kísérlet Teleki Pál miniszterelnök határidőnaplójának elemzésére. *Korall*, 17. 193–194.

¹² ORMOS Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós*. Debrecen, Csokonai, 2000. II. (a továbbiakban: ORMOS, 2000/II.) 749.

bizalmi, személyes összeköttetések révén is a britek, valamint az amerikaiak meggyőzése érdekében érvelni, addig Kállay már csak az angolszászok legfeljebb részleges és kétes – mindig a katonai helyzetétől függő megfontolásaikon nyugvó – rokonszenvének elnyeréséért küzdhetett.¹³ Eden brit külügyminiszter a diplomáciai kapcsolatok megszakításakor, 1941 áprilisában azt közölte, hogy „Teleki volt az utolsó”, akiben még bíztak, és hangsúlyozta, hogy a hivatalos magyar hatalom képviselőivel „soha többé szóba állni” nem fognak.¹⁴ Ez végül mégsem így lett, hiszen több csatornán folyt még később is a kommunikáció (ha jobbra inkább közvetetten is) a magyar kormány és a brit diplomácia képviselői közt. Bizalomról beszélni azonban valóban nem lehetett már.¹⁵

Teleki nimbusza kevésbé használt abban az értelemben, hogy – a kezéből kieső kormánypálca felé karjait kinyújtva – sokrétű tapasztalatokkal bíró kormánypolitikus lépjen a helyébe, politikai örökségének maradéktalan érvényesítése mellett elkötelezetten. Könnyen lehet, hogy többek – Teleki sorsát látva – kételyeiktől gyötörve húzódtak félre a kormányzati szerepvállalástól vagy attól, hogy nyilvánosan is őszinte következtetéseket kényszerüljenek levonni Teleki működése és halála kapcsán. A kormányzati struktúrák élén állók tudomásul vették a változásokat, és még némi megkönnyebbülést is érezhettek, hogy Teleki embereinek a szokványos bürokratikus szinteket és a hivatali utat gyakran megkerülő ügyködése helyébe ismét a megszokott hivatali rend léphetett, amit egyébként a precíz természetű Bárdossytól jobban el is vártak.¹⁶

A Bárdossy miniszterelnökségének hónapjaiban tapasztalható politikai háttérfolyamatok a kormányfő iránti gyors bizalomvesztést jelezték. Szegedy-Maszák Aladár

¹³ Kállay titkos kapcsolatfelvétel céljából 1942–1943-ban elindított kiküldöttjei nem érkeztek „légüres” térbe; több személy kiválasztásának komoly előzményei voltak, Telekihez visszavezethetően. Ld. Joó András: Világháborús intrikák: A magyar béketapogatózások és az isztambuli színtér fontos mozzanatai, 1942–1944. *Századok*, 2008/6. (a továbbiakban: Joó, 2008.) 1421–1435. – ABLONCZY, 2005. 364. – *Vallomások a holtak házából: Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései*. Szerk. HARASZTI György. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–Corvina, 2007. 560. – BOKOR Péter: *Végjáték a Duna mentén: Interjúk egy filmsorozathoz*. Budapest, RTV–Minerva–Kossuth, 1982. (a továbbiakban: BOKOR, 1982.) 44. – GELLÉRT Andor: A stockholmi színtér, 1942–1944. Adalékok a magyar „kiugrási diplomácia” történetéhez. *Új Látóhatár* 1974/5. (a továbbiakban GELLÉRT, 1974/5.) 366–367., 369.

¹⁴ Idézi: JESZENSZKY Géza: Magyarország a brit gondolkodásban és külpolitikában, 1848-tól 1945-ig. *Külügyi Szemle*, 2014/2. 165.

¹⁵ Joó, 2008. 1434. – COLVIN, Ian: *Canaris: Hitler hírszerző főnökének sajtószókratés története*. Debrecen, Aquila, 1996. 274.

¹⁶ ORMOS, 2000/II. 747., 781. – RÓNAI András: *Térképezett történelem*. Magvető, Budapest, 1989. 299–300. – SZEGEDY-MASZÁK Aladár: *Az ember ősszel visszanez... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból*. Budapest, Európa–História, 1996. II. (a továbbiakban: SZEGEDY-MASZÁK, 1996/II.) 19–20.

„hónapok óta esedékes változás” gyanánt jellemezte Kállay kinevezését, ami azt sugallja, hogy Bárdossynak csak átmeneti szerep jutott, s politikailag rövid időn belül bukottnak tekintették.¹⁷ Bárdossy miniszterelnökségének jelentőségét az események gyors fordulatai adják, mivel ezek valóban markáns változást jelentettek, s így a kevesebb mint egy esztendő, amely Teleki és Kállay működése közé esik, hosszúnak tűnik fel előttünk.

TELEKI TÖREKVÉSEI, SZEMÉLYES HÁLÓK

Teleki szükségesnek vélte, hogy a kormányzati akarat közvetett módon, a személyes hálókön, valamint az irányított propagandán keresztül is érvényesüljön, vagyis lehetőleg szándékaihoz közelítse, mi több, meg is változtassa a közhangulatot, és így megteremtődjön a lehetőség az ideálisnak vélt magyar érdekérvényesítésre, akár a hivatali apparátus, akár pedig a hadsereg túl németbarátnak ítélt szereplőivel szemben. Formabontó elképzelései voltak az államvezetés megújításáról is, amelyek összefüggésben álltak miniszterelnöksége rendkívüli kihívásaival, de aligha lehettek megvalósíthatóak a háború alatt.¹⁸

A nemzetközi tanulmányok szakzsargonjának egyik kifejezésével élve Teleki az ún. *backchanneling* módszerét alkalmazta, vagyis a politikai kommunikáció másodlagos (fedésben vagy kulisszák mögött kiépített) csatornáit jelentős mértékben és fontos feladatokra kívánta igénybe venni. Különösen így volt ez 1940 tavaszától, amikor Teleki az Egyesült Államok felé szeretett volna nyitott és barátságos maradni, előkészülve a váratlan helyzetekre, az ország esetleges német megszállására is. Az angolszász hatalmagnál a lehető legkedvezőbb képet kívánta kialakítani, személyes szálakon keresztül is. Ebben a tekintetben a később (Kállay idején) Washingtonban működő Eckhardt Tibor, az utóbb még némi jelentőséget nyerő Szent-Györgyi Albert és mások is szóba jöttek.¹⁹ Kosáry Domokosnak 1941 februárjától Teleki szintén feladatot adott, kérve, hogy amerikai útja során a magyar függetlenséget hangsúlyozza, de a szovjetek fenyegetésére is hívja fel a figyelmet. A visszatért Kosáry amerikai benyomásai alapján adott prognózisa akár váteszinek is tekinthető, de akkor kevés hatása volt, ahogyan egynehány hasonló külügyi jelentés sem vált sarokponttá. Ezek alapján ugyanis jól körvonalazódott, hogy előbb-utóbb a Szovjetunió és az

¹⁷ SZEGEDY-MASZÁK, 1996/II. 68 – KÁLLAY 1991/I. 38–41.

¹⁸ ABLONCZY, 2005. 480–484. – NYÁRI Gábor: *A Sándor-palotától a ravatalig. Teleki Pál második miniszterelnöksége 1939–1941*. Piliscsaba–Budapest, Kairosz, 2015. (a továbbiakban: NYÁRI, 2015.) 96–113.

¹⁹ NYÁRI, 2015. 80.

USA – az ideológiai ellentétek dacára is – együtt fognak fellépni a náci Németországgal szemben.²⁰ Minderről azonban legtöbbeket csak későbbi események győztek meg.

Szent-Györgyi neve ekkor és később, 1943 tavaszán a béketapogatódzások tekintetében sem véletlenül merült fel, mielőtt Isztambulban megjelent volna. Még 1940 márciusában – angliai útjára készülve, Teleki felszólítására – fel kellett keresnie Szent-Iványi Domokost, a Tájékoztatási Osztály vezetőjét (Teleki korábbi tanársegédjét), bizalmas utasítások és dokumentumok átvétele céljából. Szent-Iványihoz bizalmi kapcsolat fűzte Telekit, az ország jövőjét illetően pedig – ezt joggal feltételezhetjük – a legfontosabb megbízásokat tartogatta számára, már csak azért is, mivel az angolszász (főképp amerikai) mentalitás és politika jó ismerőjéről volt szó, akit egyben a hivatali munkában is körültekintőnek és akkurátusnak ismertek. Teleki már 1939 nyarán ragaszkodott hozzá, hogy – Csáky István külügyminiszter egyéb intenciói ellenére is – a diplomata átkerüljön a Miniszterelnökségre.²¹ Még a háború kitörése előtt – többek jelenlétében – a jövődöbéli magyar békedelegáció vezetőjeként mutatta be őt a miniszterelnök, ami ha túlzásnak is tűnt, de jelezte: a külpolitikai helyzetelemzésben Teleki nagyban Szent-Iványi meglátásaira kívánt hagyatkozni. Ezalatt a kormányfő közvetlen ellenőrzése alá rendelten egy latens bizalmi rendszer kezdett el kiépülni. Mindebben a hivatalos állami intézményeken belül helyzetbe hozott emberein túl, szélesebb hálózatra kívánt – mindenekelőtt a belső politikai propaganda terén – támaszkodni. Törekvéseihez számíthatott például a Chorin Ferenc iparmagnás révén előteremthető külső pénzüsszegekre is. Chorin, valamint az angolbarát, náciellenes iparmagnások később Kállay kinevezését és céljait is maximálisan támogatták (sőt, 1944 elején egy Svájcban létrehozott pénzalapot is létesítettek).²² Chorin egyik háború utáni, Eckhardt Tiborhoz írott levelében az 1940-ben létrejövő Nemzetpolitikai Szolgálat elindulásának háttérében álló mozgatórugókról tett említést. Teleki hitt abban, hogy a hangulat személyes informátori hálózatok és bizonyos kulcsemberek összehangolt tevékenysége által mérvadó módon átformálható.²³

²⁰ ROMSICS Ignác: Kosáry Domokos és a Teleki Intézet, 1941–1949. *Magyar Tudomány*, 2013/12. 1459–1460. – MNL OL K 63 10/1-1941. 6. számjeltávirat (Washington, 5307. sz.), 1941. január 30., 4. számjeltávirat (Madrid, 5346. sz.), 1941. február 4.

²¹ ABLONCZY, 2005. 364. – SZENT-IVÁNYI Domokos: *The Hungarian Independence Movement, 1936–1946*. Szerk. KODOLÁNYI Gyula – SZEKÉR Nóra. Budapest, Magyar Szemle Foundation, 2013. 180–181.

²² VIDA István: Három Chorin–Levél. *Századok* 1977/2. (továbbiakban: VIDA, 1977.) 366., 375–376. – Kállay Gyűjtemény (Nyíregyháza), rendezés alatt, a továbbiakban: KGY), Chorin Ferenc Kállay Miklóshoz, 1949. május 27.

²³ VIDA, 1977. 375–376. – NYÁRI, 2015. 96–104. – ABLONCZY, 2005. 484–485.

EGY PROFESSZOR LÁTOGATÁSAI ÉS A MINISZTERELNÖKI „PRIVÁT KABINET”

Anélkül, hogy Telekinek az imént említett törekvéseit bővebben taglalnánk, ismét ki kell emelnünk a Miniszterelnökségen működő Tájékoztatási Osztály, pontos nevén a IV. Tájékoztatáspolitikai Osztály tevékenységét, amelynek élére 1939 nyarán állította Teleki Szent-Iványi Domokost. Az 1941 januárjától önálló költségvetési kerettel rendelkező osztály viszonylag kevés munkatárssal dolgozott (ami tükrözte bizalmi funkcióit is), feladatkörébe tartozott a külföldi kapcsolatokkal bíró szervezetek ellenőrzése, így a Revíziós Ligáé is, amely kiküldöttjei révén szerepet nyert később a béketaogatódzások elindításánál, és egyes bizalmi szálak további fenntartásánál ugyancsak. Az osztály számára külön „kijárt” pénzből utazott Kosáry is az Egyesült Államokba.²⁴ A Tájékoztatási Osztályt a kormányfő „privát kabinetje” gyanánt emlegették, feladatai közt igen fontos volt a miniszterelnök személyes külföldi kapcsolatrendszerének kialakítása. A munkatársak „nagy részét” – írja visszaemlékezéseiben Szent-Iványi – csakúgy, mint a Magyar Függetlenségi Mozgalom (MFM) tagjait, még „Teleki küldte hozzám”, és itt mások (pl. Joó Tibor, a történetfilozófia ismert budapesti professzora) mellett név szerint említi Váli A. Ferenc professzort, az ismert nemzetközi jogászt.²⁵

1940-ben Váli a Tájékoztatási Osztályon – amiként ő maga fogalmazott – „gyakori látogatóvá” vált, ugyanis már ekkor kiszemelték, mint jó angolszász (főképp brit) kapcsolatokkal bíró, megbízható személyt egy későbbi titkos küldetésre. Feltételezhető, hogy az igen művelt, széles látókörű tudósnak, aki – viszonylag fiatal kora ellenére – nemzetközileg is ismert volt már, még akár fontosabb politikai szerepet is szánhattak. Kiutazása (véltetően Törökországba, s onnan tovább Egyiptomba, esetleg az USA-ba) napirenden volt már 1941 márciusában, ekkor azonban Eckhardt Tibor indulása, az ő lépéseinek sikere érdekében más vonalak létesítését nem látták kívánatosnak.²⁶

Talán Váli szerepe kapcsán a leginkább megfogható a konkrétumok síkján a kontinuitás Teleki kezdeményezései és a Kállay idején Isztambulban megkezdett béketaogatódzások sorozata között. Teleki a cserkészmozgalmon keresztül régóta ismerte Válit, s vele egy esetleges titkos misszió célját és lehetőségeit illetően már 1940 őszén egyeztetett. A háború után, amikor 1951-ben Válit kémkedés vádjával letartóztatták,

²⁴ ABLONCZY, 480–481.

²⁵ SZENT-IVÁNYI Domokos: *Visszatekintés, 1941–1972*. Szerk. SZEKÉR Nóra – KODOLÁNYI Gyula. Budapest, Magyar Szemle Alapítvány, 2016. (továbbiakban: SZENT-IVÁNYI, 2016.) 42., 103.

²⁶ VÁLI, Ferenc A.: *A Scholar's Odyssey*. ed. RYAWEC, Karl W. Ames, Iowa State University Press, 1990. (továbbiakban VÁLI, 1990.) 4.

kihallgatásakor a Tájékoztatási Osztállyal kialakult kapcsolatát és küldetésének megbeszélését is későbbre (1941 januárjára) datálta, mint emlékirataiban.²⁷ Váival az 1943 augusztusától jelentős szereplővé emelkedő fiatal külügyi tisztviselő, dálnoki Veress László – a britekkel később létrejött titkos fegyverszüneti megállapodás kulcsfigurája – is kapcsolatot tartott Isztambulban.²⁸ Veress a Revíziós Liga kiküldöttjeként aposztrofálta egy interjúban Válit, aki azonban maga erre az emlékirataiban szó szerint nem utal. Mindemellett az ÁVH kihallgatótisztjei előtt tett 1951-es vallomásában kiutazásának fontos előzményei közt említette találkozóját Bajcsy-Zsilinszky Endrével a Belvárosi Kávéházban. A vallomás alapján úgy tűnik, 1942 őszén Bajcsy-Zsilinszky felvetette, hogy az angolszász hatalmakkal – kiküldöttek révén – mihamarabb fel kell venni a kapcsolatot, s mindez Kállay miniszterelnök előzetes kezdeményezése nyomán hangzott el. A később mártírrhalált halt kiszegadpárti képviselő mindenestre szoros barátságban állt a Revíziós Liga igazgatójával, Fall Endrével, akivel az ún. „második vonalban” ténykedő és titkos missziókra alkalmas személyeket igyekeztek elhelyezni.²⁹

Váli 1942–43-as utazásához visszakanyarodunk még, de előtte szólni érdemes a Tájékoztató Osztály sorsáról Teleki halálát követően. Az osztály – a miniszterelnökségi és a külügyi sajtóosztály mellett – új információs irodaként is működött. A külföldre kihelyezett Revíziós Liga titkárok beszámolóit – a követségi jelentések kiegészítéseként – rendszeresen megküldték az osztályt irányító Szent-Iványinak, aki ezt az információforrást nagyra értékelte. A Tájékoztató Osztály azonban 1941 júliusában – mindössze három héttel Magyarország hadba lépése után – megszűnt, munkáját és személyzetét pedig utóbb a Külügyminisztérium (a továbbiakban: KÜM) vette át. A Tájékoztató Osztály tehát hivatalosan 1939. október 1-jétől 1941. július 13-ig működött.³⁰

²⁷ Uo. 3. – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL), 3.1.9., V–85139/6, Feljegyzés kihallgatásról, 1951. október 24.

²⁸ Veress kapcsolatai a britekkel – Válihoz hasonlóan – korábbra nyúltak vissza, de Telekinek is bizalmi feladatokat teljesített külügyérként, ld.: VERESS, Laura-Louise – TAKACS, Dalma: *Clear the line. Hungary's Struggle to Leave the Axis During the Second World War*. Cleveland (Ohio), Prospero Publications, 1995. 40.

²⁹ BOKOR, 1982. 43. – ÁBTL, 3.1.9., V–85139/6, Feljegyzés kihallgatásról, 1951. október 24., Váli emlékirataiban egyetlen egy alkalommal sem tér ki Bajcsy-Zsilinszky szerepére. Ld.: VÁLI, 1990. – ZEIDLER, Miklós: A Magyar Revíziós Liga. *Századok*, 1997/2. (továbbiakban: ZEIDLER, 1997.) 330., 332, v.ö. még Bajcsy-Zsilinszky, a Liga és a külügyi vonatkozások tekintetében: Uő: Herczeg Ferenc és a Magyar Revíziós Liga. In: „*Fenn és lenn*”. *Tanulmányok Herczeg Ferenc születésének 150. évfordulójára*. Szerk. GAZDAG László – P. MÜLLER Péter. Pécs, Kronosz – Magyar Történelmi Társulat, 2014, 43–44. – SZEGEDY-MASZÁK, 1996/II. 97., 365.

³⁰ ZEIDLER, 1997. 331., ill. 348. (123. láb.)

Míg a személyes kapcsolati hálók fennmaradása révén lehetőség nyílt a Magyar Függetlenségi Mozgalom későbbi megszervezésére, a Tájékoztató Osztály volt munkatársai kénytelenek voltak tűrni, hogy hivatali kereteiket felszámolják, majd tevékenységük – a hagyományos struktúrába visszaülleszkedve – ambiciózusabb személyek irányítása alá jusson, sőt, még Kállay kinevezése után is alárendelt háttér-munkára legyenek kárhozthatva.³¹ 1941 második felétől jobbra a hivatalos, erősen tengelybarát irányvonal mentén folyt – legalábbis egy ideig – a propagandatevékenység. A megbúvó személyes hálók azonban – főképp a KÜM berkeiben, azon belül pedig a Szent-Iványi vezetése alá kerülő kulturális osztályon (de a sajtóosztály keretében is) – megmaradtak, utóbb pedig ismét aktívvá váltak. Ehhez jött még a Revíziós Liga kiküldöttjeinek tevékenységére alapozott közvetett és „másodlagos diplomácia”, amelyre – Teleki korábbi szándékainak is megfelelően – támaszkodni lehetett. Egyelőre azonban ezek jobbra kihasználatlanok maradtak. Úgy tűnt, hogy a cserkésztsztek és tanártársak révén bonyolított külön utas politizálásnak egy időre vége, Teleki „csapata” pedig három intézményben lelt otthonra: a külügy említett osztályain, a Hóman Bálint irányítása alatt megalakuló Teleki Pál Tudományos Intézetben, végül pedig a kevésbé jelentős szerepet játszó, Antal István-féle Propaganda Minisztériumban.³²

1942 márciusában Szent-Iványt minden korábbi funkciójából felmentették. Egykori munkatársaival azonban ekkor a kapcsolatok fenntartása mellett döntöttek, hogy 1942–43 telén hozzáfogjanak az Magyar Függetlenségi Mozgalom felépítéséhez.³³ Szent-Iványi 1942 nyarán a béke-előkészítés történelmi megalapozására nagyobb lélegzetű összefoglaló készítésére kapott megbízatást a két világháború közötti magyar külpolitika jelentős eseményeiről és vonalvezetéséről, így ismét tanulmányozhatta a bizalmas külügyi aktákat.³⁴ Szent-Iványi korábbi ügyköre leginkább Ullein-Reviczky Antal irányítása alá került, aminek Teleki hű munkatársa a legkevésbé sem örült, miután egy ideig beosztás és feladat nélkül maradt, s nyilván a korábbi mozgástér hiánya és a mellőzöttség is nyomasztották. Közben nem kívánt aktív, még kevésbé pedig nyilvánosan ismert részesévé válni az akkori kormányzati politika alakításának. Ullein-Reviczkynek később – miután Bárdossy alól kicsúszott a talaj – lehetősége nyílt a Teleki által lerakott személyi alapokra építeni. Ezeket át tudta

³¹ Ráday Levéltár (továbbiakban: RL), C/230 Soós Géza hagyatéka, 17. doboz, H 10 5/14, Feljegyzés, 1946. december 28.

³² PRITZ Pál: A bukás után. Barcza György hazai életének kezdete – és annak előtörténete. *Századok* 2011/6. 1351. (94. lábjegyzet), v.ö. RL, C/80 Szent-Iványi D. iratai, 4. doboz, Útmutatás-irányelvek, 6., ill. gépelt életrajz, 3.

³³ SZENT-IVÁNYI, 2016. 42–43.

³⁴ RL, C/80, 4. doboz, gépelt angol életrajz, 7. – SZENT-IVÁNYI, 2016. 67.

tekinteni, mivel a miniszterelnöki és külügyi ügymenetre, az egyes beosztottakra és a külső relációkra is nagyfokú rálátása volt.³⁵

Szent-Iványi később – több hosszú és különböző változatokban fennmaradt írásában – negatív, intrikusi arcúval láttatta Ullein-Reviczkyt, aki nem csupán a külügyi sajtófőnöki posztot töltötte be, hanem a miniszterelnök sajtófőnöke is volt. Nem túlzás állítani, hogy többé-kevésbé a nyilvánosság ura volt, egyúttal pedig (brit állampolgárságú felesége, s annak isztambuli lakhelyű szülei révén is) az angolszász vonal kiépítésénél a kezdeményező szerepet vindikálhatta magának. Mindezekon túl a Revíziós Ligára is számíthatott. Kezdeti próbálkozásai azonban rendre zátonyra futottak, de nem feltétlenül csak az ő személyes hibái következtében, hanem abból adódóan is, amit a háború alatti titkos diplomácia kuszasága, egyes személyek jellemhibái vagy a tapasztalatok hiánya (ide értve az angolszászok bizonyos képviselőit is) idézett elő.

Kállay – miután 1942 tavaszán hosszas győzködést követően elvállalta a kormányfői megbízatást – eleinte aligha nélkülözhetette Ullein-Reviczky hatékony együttműködését, miután sokáig nem volt aktív kormánypolitikus, és a külügyek terén sem volt gyakorlott. Később azonban mindinkább a saját kezébe kívánta venni az irányítást, a KÜM politikai osztályára támaszkodva, amellyel azonban Ullein-Reviczky kapcsolatai kifejezetten rosszak voltak.³⁶

HA NEM IS IGAZ, MÉGIS TALÁLÓ...

Váli tervezett missziója 1941 tavaszán – mint említettük – nem valósult meg. A Teleki halála nyomán előállt helyzetben maga sem vélte célszerűnek az országot elhagyni, noha Basil Davidson újságíró, aki fedésben dolgozó titkosügynök volt, és a brit MI6 (Secret Intelligence Service, SIS) D-szekciója (szabotázsakciók) szolgálatában állt, arról győzködte, tartson vele Belgrád felé. Davidson ezen drámai órákról írt visszaemlékezése alapján nem zárható ki, hogy talán épp Ullein-Reviczky-nél elköltött ebédje után érkezett Válihoz. Davidson – mielőtt az események fordulatot

³⁵ Budapest Főváros Levéltára, XVII. 1547. 3. doboz (igazoló bizottsági ügyek), Szent-Iványi nyilatkozata, 1945. április 28. – FRANK Tibor: The „Anglo-Saxon” Orientation of Wartime Hungarian Foreign Policy: The Case of Antal Ullein-Reviczky. *Diplomacy and Statecraft*, 26:4. (2015) (továbbiakban: FRANK, 2015.) 598–599. – ÚJPÉTERY, 1987. 190–193.

³⁶ ÚJPÉTERY, 1987, 192–193., 196. – KÁLLAY 1991/I. 39. – KÁLLAY 1991/II. 114–115, 120, 126, v. ö. MNL OL P 2066, Bakach-Besseney György hagyatéka, 5. doboz, 55. dosszié, Kállay argumentumai, 1946. augusztus 9. – FRANK, 2015. 604. – MNL OL K 63 (473. csomó) 75/a, Csonka-Magyarország külpolitikája (Szent-Iványi Domokos kézirata) 838–842. v.ö. Uo. K 63 (472. csomó) Szent-Iványi kézirata, 113.

nem vettek – partira volt hivatalos Balogh Józsefhez is, a *Hungarian Quarterly* és a *Nouvelle Revue de Hongrie* már említett szerkesztőjéhez, ami azonban a miniszterelnök halála miatt elmaradt. Balogh a vele rendszeres kapcsolatban álló Davidson szerette volna még egy négy szemközti beszélgetésre vendégül látni, erre azonban már valószínűleg nem került sor.³⁷

Váli egy isztambuli barát címét adta meg Davidsonnak, akivel később is kapcsolatban maradt. Ezután (egy 1942 nyarán tett közvetett tapogatódzáson kívül Ullein-Reviczky felé) Teleki tervei szunnyadtak. Újabb kezdeményezés a Bajcsy-Zsilinszkyvel folytatott, már említett kávéházi beszélgetésig nem történt. Ezután néhány héttel viszont Váli már személyesen mehetett a KÜM-ba a sajtófőnökhöz, akitől instrukciókat kapott, hogy lépjen kapcsolatba Fall Endrével. Miután a Revíziós Liga igazgatóját felkereste, megtörtént útjának előkészülete, amely – a háborús viszonyok, a balkáni német átutazó vízumok miatt – elhúzódott, akárcsak a Válihoz hasonló misszióra kiszemelt Frey András újságíró esetében, akit eredetileg Lisszabonba kívántak volna kiküldeni. Oda azonban végül Veress László ment egy ideiglenes megbízatással, hogy utóbb visszatérve, 1943 nyarától mégis ő legyen a főszereplő a Boszporusz partjánál, együttműködésben a nem sokkal azelőtt kinevezett (szigorúan a KÜM politikai osztály meghagyásait követő) Ujváry Dezső főkonzullal.³⁸

Davidson számára Váli minden bizonnyal Schwarz András Bertalannak, a római jog ismert, budapesti születésű professzorának nevét adta meg, akinek – Váli visszaemlékezése alapján is – direkt kapcsolatai voltak az Isztambulban működő brit titkosszolgálati érdekeltségekhez.³⁹ A német emigráns professzorok ugyanis kapcsolati szálát képezték az amerikai és brit hírszerzés felé. A bonyolult hálók működését ugyan sokszor a résztvevők sem igazán látták át, ám Válinak ez a kapcsolata és a magyar vezérkar részéről Hatz (Hátszeghi) Ottón keresztül az amerikaiak felé kiépült titkosszolgálati csatornák rövidesen összekapcsolódtak. Mindezzel a magyar próbálkozások a Stratégiai Szolgálatok Hivatala (Office of Strategic Services, OSS) és a német belső ellenállás között (főleg Svájcban és Törökországban) létrejött fontos relációk mozaikkockái közé illeszkedtek.⁴⁰

³⁷ VÁLI, 1990. 5. – WEST, Nigel: *Historical Dictionary of British Intelligence*. Lanham (Maryland), Toronto, Oxford, Scarecrow Press, 2005. 135–136. – DAVIDSON, Basil: *Special Operations Europe: Scenes from the Anti-Nazi War*. Newton Abbot, Readers Union Ltd., 1981. 60. – OSzKK, Fond 1/721-736, Balogh Davidsonhoz, 1941. április 4.

³⁸ ÁBTL, 3.1.9., V-85139/6, Feljegyzés kihallgatásról, 1951. október 24. – SZEGEDY-MASZÁK, 1996/II. 97., 187–189., 195., 198–201.

³⁹ ÁBTL, 3.1.9., V-85139/6, Feljegyzés kihallgatásról, 1951. október 24. – VÁLI, 1990. 9., 16.

⁴⁰ Ld. a szerző erre vonatkozó írását és annak hivatkozásait: Joó András: Fedőneve: Jázmin. Adalékok Hatz Ottó tevékenységének megítéléséhez. In: *Historia est lux veritatis. Szakály Sándor köszöntése*

Az isztambuli OSS kirendeltség egyik legfontosabb nexusa a német emigránsok közül Alexander Rüstow kultúrtörténész volt, akivel Schwarz professzor az isztambuli német emigráció lelkét és motorját jelentette, így befolyásos személyiségnek számított (egyébként török kormányzati körökben is).⁴¹ Stössel Nándor,⁴² az ismert újságíró, aki a háború alatt az SOE „IRON” fedőnév alatt tevékenykedő munkatársa volt Isztambulban, a következőket írta: „Váli az isztambuli egyetemen adott elő több menekült, német és más nemzetiségű professzorral együtt (ennek az ismeretségi körnek köszönhetően kaptam egyszer 200 török lírát egy segélyalapról, amelyet Hitler elől futó európai intellektüeleknek létesítettek amerikai egyetemi tanárok)”.⁴³

Az isztambuli német emigráns tudósok kapcsolata az amerikaiakkal – a német belső ellenállás összekötőinek szerepében is – jóval korábbra, a harmincas évekre datálható. Számosan tartoztak e körhöz, akik tekintélyre tettek szert, nagy érdemeket szerezve Törökország modernizációjában. Jogászok és más tudósok mellett ide tartoztak például olyan kiváló orvosok, mint a Schwarz András Bertalanhoz hasonlóan magyar zsidó származású Schwartz Fülöp (Philipp Schwartz) patológus professzor és a szintén származása miatt emigrációba kényszerült nagyszerű sebész, Rudolf Nissen, aki 1938 februárjában már Isztambulból érkezett Budapestre, hogy Babits Mihályon gégeműtétet hajtson végre. Érdekes megemlíteni, hogy ezután – 1969-ben megjelent visszaemlékezései szerint – rövid személyes kihallgatáson járt Horthy Miklósnál, melynek során állítólag jelen volt Teleki Pál is. Ezt a találkozót a sebészprofesszor akkor titokban tartotta, de különösebb okunk nincs arra, hogy élete alkonyán írt szavaiban kételkedjünk. Nissen igen jól informált volt egyébként a német emigrációról és az isztambuli összeköttetések vonatkozásában is, noha 1939-ben az USA-ban telepedett le a családjával. Talán másról is érdeklődhetett tőle Teleki vagy épp a Kormányzó az Anschluss előestéjén, mint Babits egészségi állapotáról? Ki tudja?⁴⁴ Ha netán így volt, egyszer más forrás is akadhat erről, különben pedig

60. születésnapján. Szerk. ANKA László – HOLLÓSI GÁBOR – TÓTH ESZTER ZSÓFIA – UJVÁRY GÁBOR. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2016. II. köt. 353–364., főképp: 358–360.

⁴¹ HEIDEKING, Jürgen – MAUCH, Christof: Das Herman-Dossier: Helmuth James Graf von Moltke, die deutsche Emigration in Istanbul und der amerikanische Geheimdienst Office of Strategic Services (OSS). *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1992/4. 569–570., ld. a 12., ill. 13. sz. láb. az 570. oldalon. – HAMZA GÁBOR: Das Muster der Internationalität des römischen Rechts: der Lebenslauf von Andreas Bartholomeus Schwarz. *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Bd. 23 (1981). 453.

⁴² Stössel Nándor (1907–1992), sportújságíró, az MTI munkatársa. 1965-ig Romániában élt.

⁴³ STÖSSEL Nándor: Az isztambuli vétő. *Valóság*, 1986/7. 78. Kapcsolatára az SOE-vel ld. Uo. 66–70. – OGDEN, Alan: *Through Hitler's Back Door. SOE Operations in Hungary, Slovakia, Romania and Bulgaria 1939–1945*. Barnsley, Pen and Sword Military, 2010. 11.

⁴⁴ HEIDEKING–MAUCH, 1992. 570., 572. – MAKOVITZKY József: Schwartz Fülöp emlékezete (1894–1977). *Kaleidoscope Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat (Journal of History of Culture,*

– amiképp a titkos műveletek töredékes részleteivel kapcsolatban sokszor mondhatjuk – az olaszok híres mondásával élve: *Se non è vero è ben trovato*, vagyis: ha nem is igaz, jól el van találva.

Az emlegetett népi bölcsességgel együtt sem veszik jó néven a történésztől a gyengén megalapozott kijelentéseket. Mégis lehet ezekben árulkodó, mögöttes tartalom, ahogyan például a béketapogatódzások egyes mozzanatai vagy a személyek megítélése is egykor homályos volt, utóbb (esetleg jóval később) azonban igazolást nyert. Míg Basil Davidson kapcsolatai közül Váli 1941 kora áprilisi napjaiban a Budapesten maradást választotta, hiszen, ha más formában is, de lehetőséget látott az addigi hivatalos politika folytatására, addig Pálóczi-Horváth György, aki más kötődésekkel és világlátással bírt, már semmit sem várt, hanem brit barátaira bízta önmagát. Válinak, vagy korábban Eckhardt Tibornak jelentősebb szerepet szántak, ugyanúgy, ahogyan a lengyel kapcsolatoknak – egy ideig brit oldalról is – a háborús diplomáciában jól kamatoztatható értéket tulajdonítottak.⁴⁵ Utóbb mégis a jelentékeny szerepre hivatottak aligha ítélték mellékszereplők váltak úgymond fő tárgyalókká, így Pálóczi-Horváth, akinek szovjet irányú titkosszolgálati kötődését legfeljebb gyanították (noha az valóban fennállt), vagy Veress László, akit Szent-Iványi felettebb alkalmatlannak ítélt, mégis állandó kapcsolatot és jelentősnek ítélt diplomáciai eredményt ért el (jóllehet erre felhatalmazást nem kapott, s utólag meg is rótták érte).⁴⁶ Az 1943. szeptemberi titkos szóbeli jegyzék kifejezte azt is, amire a magyar kormányfő mégiscsak törekedett (ti. konkrét diplomáciai egyezség jött létre két kormány diplomatáinak közreműködése révén).

KONTINUITÁS, SZÍNTEREK ÉS A „MÁSODIK VONAL”

Teleki tanítványai közül Gellért Andor, aki az Államtudományi Intézetben folytatott nyolcéves munkája után került külföldi posztra a Revíziós Liga révén, egészen komoly – akár élvonalbelinek mondható – diplomáciai szerepet vitt Stockholmban. Az ő vonalát a „második vonal” helyett akár még „elsőnek” is minősíthetjük, hiszen

Science and Medicine) Vol. 5. No. 8. 2014. 75–77. URL: <http://www.kaleidoscopehistory.hu/download.php?cikkid=166> (letöltés: 2016. december 14.) – Nissen visszaemlékezésére hívja fel a figyelmet az eshetőségek fejtegetésével: FLESCHE István: *Az isztambuli menedék*. Budapest, Corvina, 2010. 42. v.ö. NISSEN, Rudolf: *Helle Blätter – dunkle Blätter: Erinnerungen eines Chirurgen*. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1973.

⁴⁵ Joó András: Bánffy Miklós 1943-as romániai küldetése tágabb kontextusban. *Pro Minoritate*, 2014, Ősz (továbbiakban: Joó, 2014.) 111.

⁴⁶ SZENT-IVÁNYI, 2016. 80.

fontos brit és amerikai szálakat tartott kézben a magyar diplomáciai képviselővel tudtával, és később (a már követként a svéd fővárosban tevékenykedő) Ullein-Reviczky szinte valamennyi fontos tárgyalásán jelen volt. Épp Gellért volt viszont az, aki 1967-ben a könyvén dolgozó Fenyő Mariónak (Fenyő Miksa fiának) azt nyilatkozta, hogy intézményesült keretekben soha nem létezett „második diplomáciai front”. Gellért már 1942 őszén kikerült Stockholmba, ahonnan elsősorban Szegedy-Maszák Aladárral (tehát a KÜM politikai osztályával) tartotta a kapcsolatot. Ullein-Reviczky emlékirataiban úgy fogalmazott, hogy a diplomáciai „második front” az ő és Szegedy-Maszák együttműködésének gyümölcse volt, amit ellenben az utóbbi 1966-ban Fenyőhöz írott levelében cáfolt.⁴⁷

Telekit évekkel korábban – ahogyan Gellért fogalmazott – „jóval miniszterelnöksége előtt” foglalkoztatta a hitleri Németország fenyegetése, így már „1936-ban hozzáfogott egy megbízható egyénekből álló hálózat felépítéséhez”. Gellért szerint a Teleki-féle „belső kör” feladata a német befolyás gyengítése volt, így Kállay is (legalábbis eleinte) fontos szerepet szánt e körnek az induló béketapogatódzásokban. A kezdeményezésekre Stockholmot és Lisszabont látták megfelelőnek, azonban 1943 tavaszán – Gellért szerint helyes lépésként – mégis Isztambul lépett elő súlyponti helyre. E mögött nyilván az állt, hogy a mediterrán térségben zajló hadiesemények dinamikussá és reményt keltővé váltak.⁴⁸

Az említett két szintéren a kontaktusok már 1942 során létrejöttek. A tárgyalások kiindulópontjaként szolgáló legalapvetőbb elveket a magyar együttműködés feltételeiről és mikéntjéről az úgynevezett „stockholmi formulában” rögzítették. 1943 januárja után azonban nem csupán a fronthehelyzet, hanem a szövetségesek elvárásai is változtak, mégpedig a feltétel nélküli megadás követelése miatt. A kezdeményezések egyre zavaróbb decentralizáltsága, a kettősség és a különböző vonalak kuszasága 1943 során csak erősödött. Mindez azonban annak következménye is volt, hogy a szövetségesek (egymástól is igen eltérő) aktuális szándékait alig volt lehetséges felmérni, a több szintér viszont az „ajtók nyitva tartása” és a sokrétű tájékozódás miatt mégis fontos volt. Előre azt sem lehetett tudni, az események felgyorsulása esetén milyen (esetleg jelentéktelenebb) kontaktus jöhet később kapóra.⁴⁹ A Telekire visszavezethető „második vonal” és a szekunder „diplomáciai front” fogalmai a történeti elemzés során azonban segítenek az eligazodásban. Gellért maga sem látta úgy, hogy

⁴⁷ GELLÉRT, 1974/5. 365–377. – FENYŐ, Mario D.: *Hitler, Horthy and Hungary. German–Hungarian Relations 1941–1944*. New Haven, London, Yale University Press, 1972. 114–115. – ULLEIN-REVICZKY Antal: *Német háború – orosz béke: Magyarország drámája*. Budapest, Európa–História, 1993. 117.

⁴⁸ GELLÉRT, 1974/5. 366., 374.

⁴⁹ Uo, 372–374, ill. uő: A stockholmi szintér, 1942–1944. Adalékok a magyar „kiugrási diplomácia” történetéhez. *Új Látóhatár* 1974/6. (továbbiakban: GELLÉRT, 1974/6.) 442–443.

összehangolt elképzelések részese lenne. Mégsem talált jobb címet a téma feldolgozásáról tervezett könyvének, mint a *Második vonal*.⁵⁰

A szövetségesekhez kötődő lisszaboni szálak még Teleki miniszterelnöksége idején részben a lengyel hadsereg menekült tisztjeinek közreműködésével – a közös érdekek és a hasonló politikai megítélés alapján – jöhettek létre. E kontaktusok építése – közvetett módon, lengyel segítséggel – Bárdossy alatt is folytatódott.⁵¹ Miként Eckhardt Tibor – aki Lisszabonon keresztül tájékozódott Kállay manővereinek hatásairól – megfogalmazta, Telekihez hasonlóan Kállay is „nagy szeretettel tekintett” Lengyelországra, ami őszinte viszonzásra talált mindkettőjük esetében. E téren lehetőség nyílt az érdekek közös érvényesítésére, de mindezekben a háborús események és a nagyhatalmi politika hamar túlléptek.⁵²

Lisszabon és Stockholm kapcsolati szálainak kiépülése Teleki és az ő politikai örökségét szem előtt tartó személyek erőfeszítései szempontjából igen szemléletesek. A Revíziós Liga lisszaboni kiküldöttje, a Teleki informális köréhez tartozó Tamás András kitüntetett szerepet játszott a lengyel összeköttetések fenntartásában és a lényeges üzenetek közvetítésében, mindebből azonban a követség is kivette a részét. Tamás néhány esztendővel a háború után írott leveléből kiderül, hogy az informális hálózatok tevékenysége végső soron beleilleszkedett a magyar külügyi irányítás, valamint a hírszerzés működésébe, és kapcsolódott a Kállay-kormány megbízható tagjaihoz, illetve a (hivatalosan tengelybarát) kormány parlamenti ellenzékéhez.

Tamás két vonalról tett említést: kiemelte Bethlen, Bajcsy-Zsilinszky és a szociáldemokraták szerepét, másrészt a külügyi vonal illetékeseit (Ullein-Reviczkyt és Szegedy-Maszákot). Gellért küldetését is hasonló háttérrel, személyes egyeztetések alapján erősítették meg, a külügyi vezetés, a Revíziós Liga és az ellenzék (többnyire Bethlen István által koordinált) közreműködésével. E „háromszög” lehetővé tette az óvatos kezdeményezéseket, a sok forrásból származó információk egybevetését

⁵⁰ GELLÉRT, 1974/6. 441.

⁵¹ ZEIDLER, 1997. 330–332, ill. a 349., 125. jegyz. v.ö. TAMÁS András: *Délkelet-Európa a diplomáciai törekvések sodrában 1939-1944*. I. rész. Montréal, „Északi Fény”, 1961. (továbbiakban: TAMÁS, 1961.) 9., 22., 53–68. – ÚJPÉTERY, 1987. 183., 191., 197. és 243. – CIECHANOWSKI, Jan STANISLAW: Lt-Col. Jan Kowalewski’s Mission in Portugal, In: *Intelligence Cooperation between Poland and Great Britain during World War II – The Report of the Anglo-Polish Historical Committee*, Szerk. STERLING, Tessa–NALECZ, Daria–DUBICKI, Tadeusz. vol. I. London, Vallentine Mitchell, 2005. 520.

⁵² ECKHARDT Tibor: *Visszaemlékezések, 1941-1943*. Szerk. KÁDÁR LYNN Katalin, Budapest, L’Harmattan, 2008. 372 – KAPRONCZAY Károly: Lengyel professzor Magyarországon. W. Felczak visszaemlékezése, 1939-1944. *História*, 1989/4-5. 6. – ZEIDLER, 1997. 349. (127. jegyz.) – TAMÁS, 1961. 59. – JOÓ, 2014. 110–112., ill. 120–121.

és a miniszterelnöki „legfelsőbb” politikai akarat érvényesítését is – pl. Bajcsy-Zsilinszky vagy Fall Endre által –, anélkül, hogy a felelősséget nyíltan vállalni kellett volna.⁵³ Teleki személyi hálói így jutottak tehát újra szerephez.

⁵³ KGY, Tamás András Kállay Kristófhoz, 1949. szeptember 24. – GELLÉRT, 1974/5. 369., Uő, 1974/6. 452.

ANDRÁS JOÓ

SHADOWS IN THE TELEKI FOG

THE POLITICAL HERITAGE OF A TRAGIC PRIME MINISTER AND LATER ATTEMPTS AT EXTRACTING HUNGARY FROM THE SECOND WORLD WAR (1941-1943)

Even before his tenure as prime minister, Pál Teleki was concerned by the growing German sphere of influence and what Hungary could do in order to keep her freedom of action. In pursuit of this objective, he believed it necessary to establish a special “quasi-diplomatic front”, secondary information channels through semiofficial diplomatic connections, a kind of informal ongoing “parallel diplomacy”. Operating behind the scenes and whose real nature – like the individuals themselves – remained shrouded in mystery, this latent cooperation among Teleki’s supporters and friends was referred to as the Teleki Fog.

Teleki wanted to remain open and friendly towards the United States, on guard against any unexpected situation, including the potential occupation of the country by the Germans. In the eyes of the Anglo-American powers, he wished to present a positive image of Hungary. In the Prime Minister’s Office, a diplomat named Domokos Szent-Iványi headed the Information Department, which oversaw the clandestine network. Teleki also intended for him to lead the Hungarian delegation at the peace conference at the end of the war. Even though the department had ended operations in July 1941 as a result of changing political winds and Hungary’s entry into the war on the German side, a diplomatic maneuver, the so-called “Overture” (*Kapunyitás*) took place in summer of that same year with the collaboration of the Hungarian Revisionist League, which similarly played a key role in the development of a parallel diplomatic line. Instead of Szent-Iványi, however, another rather ambitious diplomat and influential press chief named Antal Ullein-Reviczky would play the starring role.

Communication between the British secret service representatives and their contacts were not completely severed following Teleki’s death in April 1941 and the lead-up to belligerence. Hungarian communication remained possible with the British (and later the Americans) via the Polish military officer refugees taken in by Hungary and the intelligence network of the London-based Polish government-in-exile. This is how it happened in Lisbon, which was initially the preferred location for the clandestine negotiations. Teleki also wished to take advantage of the international contacts cultivated by various Hungarian scientists.

At the beginning of 1943, Nobel Prize recipient Albert Szent-Györgyi tried to initiate a meeting in Istanbul, as would Ferenc A. Váli (whose mission to Turkey Prime Minister Kállay was aware of), a professor specializing in International Law. Moreover, Váli was also in contact with Basil Davidson, an MI-6 officer based in Budapest, and Váli's forays to Turkey came about in part because of his relationship with German professors (for example, Andreas Bertalan Schwarz) exiled in Istanbul. The study goes into some detail concerning these contacts.

Ultimately, these informal networks came under the direction of the political department of the Hungarian Ministry of Foreign Affairs and also operated as part of intelligence gathering, linked to trustworthy members of the Kállay government and loyal members of the parliamentary opposition. The study also touches upon Teleki's political heritage.

ANDRÁS JOÓ

SCHATTEN IM TELEKI-NEBEL

DAS POLITISCHE ERBE DES MINISTERPRÄSIDENTEN TRAGISCHEN SCHICKSALS UND DIE SPÄTEREN MOMENTE DER SUCHE NACH DEM AUSWEG AUS DEM KRIEG (1941–1943)

Schon vor seiner Ministerpräsidentschaft beschäftigte Pál Teleki die Frage, welche Möglichkeiten gegenüber dem deutschen Raumgewinn für die Erhaltung der Selbstständigkeit des Landes genutzt werden könnten. Um dieses Ziel zu erreichen, hielt er die Schaffung einer spezifischen „zweiten Linie“, d.h. sekundärer Informationskanäle, halboffizieller diplomatischer Kontakte für erforderlich. Dies konnte als eine Art informelle, mit anderen Worten als parallele Diplomatie auch später weiter existieren. Die aus Telekis Anhängern und Freunden entstandene latente Zusammenarbeit, die hinter den Kulissen wirkte und deren wahre Natur im Dunkeln blieb, nannten später auch die davon Betroffenen selbst – unter Hinweis auf die schwer durchschaubaren Verbindungen – Teleki-Nebel.

Teleki wäre den Vereinigten Staaten gegenüber gern offen und freundlich geblieben, um auf unerwartete Situationen, so auch auf eine eventuelle deutsche Okkupation des Landes vorbereitet zu sein. Er wollte in den Augen der angelsächsischen Mächte ein günstiges Bild von Ungarn entstehen lassen. Im Büro des Ministerpräsidenten stand der Diplomat Domokos Szent-Iványi an der Spitze der Informationsabteilung, der die Aufsicht über die erwähnten Netze oblag. Teleki dachte Szent-Iványi die Leitung der ungarischen Delegation auf der Friedenskonferenz zum Abschluss des Krieges zu. Wegen des veränderten politischen Windes und des Eintritts Ungarns in den Krieg an der Seite Deutschlands beendete zwar die Abteilung im Juli 1941 ihre Tätigkeit, aber noch im Sommer 1941 kam es zu Vorbereitungen einer diplomatischen Operation, der sog. „Toröffnung“ unter Mitwirkung der Revisionsliga, der ebenfalls eine Schlüsselrolle beim Ausbau der parallelen diplomatischen Linien zukam. Dabei spielte allerdings nicht mehr Szent-Iványi, sondern ein anderer sehr ambitionierter Diplomat und zugleich einflussreicher Pressechef, Antal Ullein-Reviczky, die Hauptrolle.

Die Kommunikation zwischen Personen des britischen Geheimdienstes und ihren Verbindungen war auch nach Telekis Tod im April 1941 und dem Eintreten des Kriegszustandes nicht völlig abgebrochen. Die Aufrechterhaltung der Kontakte zu den Briten, später dann zu den Amerikanern war auch durch Inanspruchnahme der nachrichtendienstlichen Netze der nach Ungarn geflüchteten polnischen Offiziere

und der polnischen Exilregierung in London möglich. So geschah es in Lissabon, das anfänglich als bevorzugter Schauplatz von Geheimverhandlungen genutzt wurde. Teleki wollte auch aus den internationalen Verbindungen einzelner Wissenschaftler Nutzen ziehen. Der Nobel-Preisträger Albert Szent-Györgyi versuchte Anfang 1943 in Istanbul Verhandlungen zu initiieren, ebenso wie der bekannte Professor für Völkerrecht Ferenc A. Váli, der mit Wissen von Ministerpräsident Miklós Kállay in die Türkei fuhr. Darüber hinaus stand Váli auch mit Basil Davidson, dem Budapester MI6-Vertreter, in Verbindung. Bei seiner Reise in die Türkei spielten seine Beziehungen zu den emigrierten deutschen Professoren in Istanbul (so zu András Bertalan Schwarz) eine Rolle, die in der Studie ausführlich behandelt werden.

Die Informationsnetze fügten sich letzten Endes in das Wirken der Lenkung des ungarischen Außenministeriums und des Nachrichtendienstes ein. Sie waren verbunden mit den zuverlässigen Mitgliedern der Kállay-Regierung und der parlamentarischen Opposition der Regierung. Die Studie befasst sich auch mit allgemeinen Fragen des politischen Erbes von Teleki.

